

Є. В. МАКСИМОВ

Зарубинецьке городище Пилипенкова гора

Пилипенкова гора — на сьогодні найповніше досліджене зарубинецьке поселення Середнього Придніпров'я. Вперше про нього стало відомо після розвідки 1945 р., проведеної експедицією Т. С. Пассек¹. В 1948 р. тут були здійснені невеликі розкопки під керівництвом В. А. Богусевича та Н. В. Лінки², під час яких закладено кілька траншей площею 150 м².

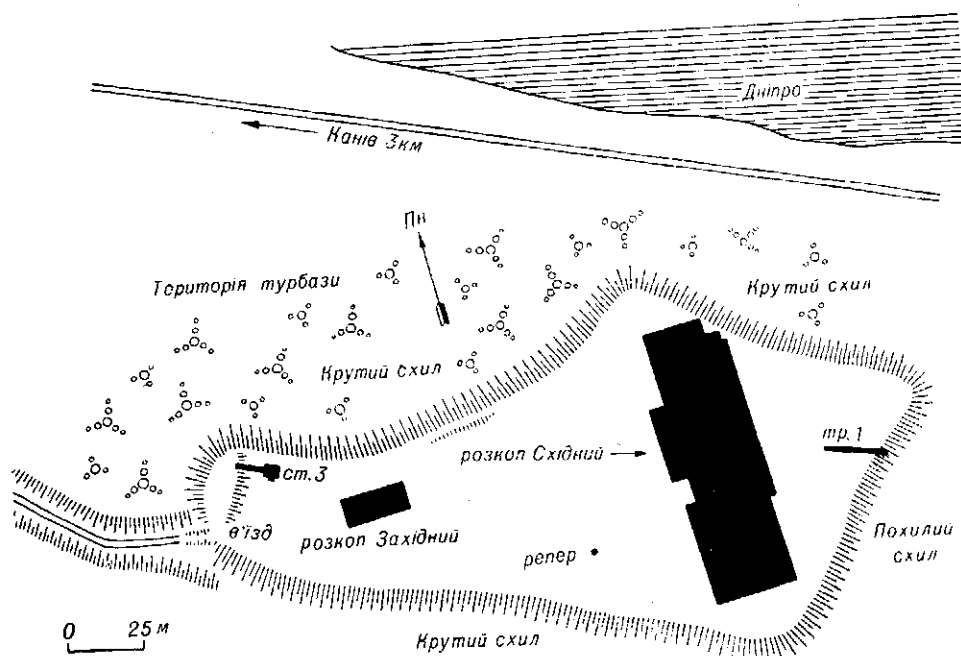

Рис. 1. План городища Пилипенкова гора з позначенням місць розкопок.

В результаті встановлено наявність культурного шару і залишків жител, в центрі поселення знайдено уламки зарубинецької кераміки, античного посуду, глиняні грузила, залізна острога та ін.

У 1966—1970 рр. нами провадилися систематичні дослідження цього поселення. Було розкрито 3000 м² площі, розчищено близько 40 жител, 100 господарських ям, перерізано в кількох місцях оборонні споруди, вилучено багато тисяч уламків кераміки, десятки знарядь праці, прикрас, численні уламки кісток тварин тощо. Залишки поселення непогано збереглися, місцями крім незначної кількості кераміки епохи міді—бронзи траплявся тільки зарубинецький матеріал. Цей матеріал є важливим історичним джерелом для характеристики багатьох сторін зарубинецької культури.

Поселення виявлено на високому горбі, розташованому на правому березі Дніпра, на південній околиці Канева. Площа горба близько 15 000 м², поверхня його нерівна, похила, що, проте, не перешкодило її щільній забудові.

¹ Т. С. Пассек. Пороська археологічна експедиція 1945 р.— АП, т. 1, К., 1949.

² В. А. Богусевич и Н. В. Линка. Зарубинецкое поселение на Пилипенковой горе близ г. Канева.— МИА, № 70. М.—Л., 1959, стор. 114.

Оборонні споруди. Поселення мало укріплення: його оточував земляний вал, який йшов по гребеню горба; за валом схили були ескарповані, тобто підрізані для того, щоб вони стали стрімкішими. Ймовірно, що по вершині валу проходив дерев'яний частокіл. Більш похилий східний схил мав три лінії таких укріплень. В'їзд на поселення визначився у західній його частині (рис. 1). Тут горб закінчувався вузьким перешийком. Насипаний впоперек нього потужний вал, обкладений каменем, не дохо-

Рис. 2. Пилипенкова гора з північного сходу.

див до початку південного схилу, утворюючи прохід, де, очевидно, були ворота. За межами поселення цей прохід продовжувався далі на захід у вигляді коридора шириною до 2 м, з майже прямовисними стінами. Підхід до воріт мав додатковий захист: над коридором справа височіла невелика площадка, з якої метальною зброєю можна було легко влучати у ворожих воїнів, неприкритих щитом з правого боку.

Така система укріплень разом з серйозними природними перешкодами у вигляді стрімких і високих схилів (рис. 2) перетворювала поселення на Пилипенковій горі в добре захищене городище.

Для визначення часу побудови оборонних споруд було перерізано верхній східний ескарп і розкрито ділянку західного валу. Розкопки показали, що насип ескарпу складається з чорноземного ґрунту, взятого з прилеглої території городища. Висота насипу 1,6 м, довжина 11,75 м, схил ескарпу досить крутий, близько 40°. За ним з боку городища проходить неглибокий (1,8 м) рів шириною 2,2 м (рис. 3), виритий, очевидно, в ранній період існування поселення. Пізніше, ймовірно, в I ст. до н. е. він був засипаний. На час цієї події вказує фрагмент невеликої бронзової дротяної середьолоатенської фібули, знайденої поблизу рову. Тоді саме, можливо, був споруджений ескарп, в насипу якого, як і в засипці рову, трапилися дрібні уламки зарубинецького ліпного лощеного посуду та фрагменти античних амфор пізньоелліністичного часу.

Вал біля західного входу на городище також складався з чорнозему. На його поверхні серед каменів облицювання знайдено розвал зарубинецького кухонного горщика та уламки чорнолощеної кераміки і амфорні тари.

Матеріал, виявлений при дослідженні оборонних споруд, свідчить, що вони, найімовірніше, були побудовані наприкінці існування зарубинецького поселення на Пилипенковій горі — десь у I ст. до н. е.— I ст. н. е. Для того, щоб віднести укріплення цього городища до часів трипільської культури або періоду бронзи, немає достатніх підстав, хоч невелика кількість такої кераміки входить до складу культурного шару городища. Не можна також вважати ці укріплення середньовічними,

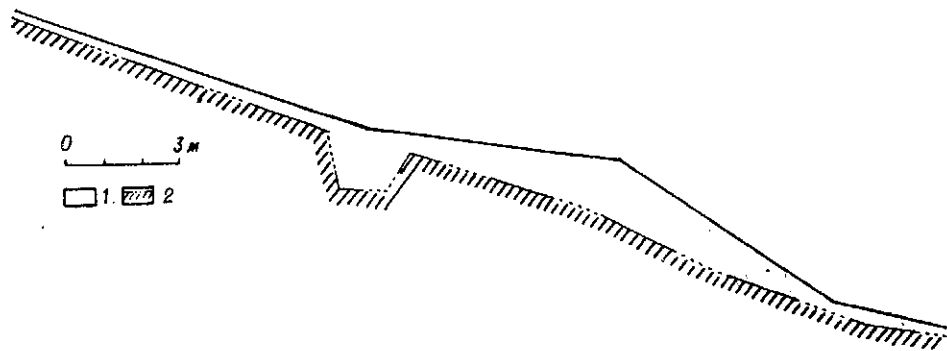

Рис. 3. Розріз верхнього східного ескарпу:
1 — чорнозем; 2 — материк.

тому, що на поверхні і під час розкопок будь-яких середньовічних знахідок не трапилося.

Отже, є підстави вважати досліджене зарубинецьке поселення городищем.

На території Середнього і Верхнього Придніпров'я такі укріплені зарубинецькі поселення мали значче поширення. Про це свідчить, зокрема, розташування більшості з них на подібних до Пилипенкової гори високих горбах з стрімкими схилами, де збереглися сліди земляних валів та ескарпів. Їх залишки зафіксовані на 24 з 29 середньодніпровських зарубинецьких поселень.

Житла. Під час розкопок Пилипенкової гори було встановлено, що її поверхню вкриває орний гумусований супіщаний шар потужністю 0,2—0,3 м. Нижче розташований предматериковий шар такої самої товщини, що переходить в піщано-глиняний материк — в одних місцях коричневого, а в інших — темно-сірого кольору. Залишки стародавніх жител, як правило, заглиблених у материк, були чітко помітні лише у тих місцях території Пилипенкової гори, де материк був світло-коричневого кольору — тут простежуються контури підлоги, ями від стовпів стін, обриси господарських ям-погребів.

На ділянках з темно-сірим материковим ґрунтом усіх цих деталей не пощастило побачити, оскільки їх темні плями не виділялися на фоні материка. Тут на місце розташування жител вказували залишки вогнищ у вигляді червоноцегляних ділянок підлоги і каменів, скупчення уламків, а іноді і розвалів посудин, кісток тварин, виробів з металу та інших предметів, що становлять заповнення давніх жител.

Всього нами виявлено залишки 38 житлових споруд та 112 господарських ям.

Не всі житла збереглися однаковою мірою, проте залишки деяких з них дають можливість відтворити конструктивні особливості описаних нижче споруд Пилипенкової гори, типових для зарубинецького населення Середнього Придніпров'я.

Житло № 2 (рис. 4 а). Добре утрамбована, майже горизонтальна долівка, заглиблена в ґрунт на 0,4—0,5 м від сучасної поверхні. Форма її прямокутна, розміри 3,4×4 м. По краях — 14 невеликих ям від стовпів. В центрі долівки, ближче до південної стіни, виявлена обпалена до

червоного круга пляма діаметром 1 м — залишки вогнища. Ще одне зовнішнє вогнище розташоване поблизу західної стіни. Його черинь складався з численних каменів, укладених горизонтально. Каміні центральної частини вогнища зберегли сліди обпалу. З зовнішнього боку східної стіни була кругла господарська яма діаметром 0,7 м, глибиною 0,75 м. Три ями виявлено поблизу західної стіни. В заповненні житла і

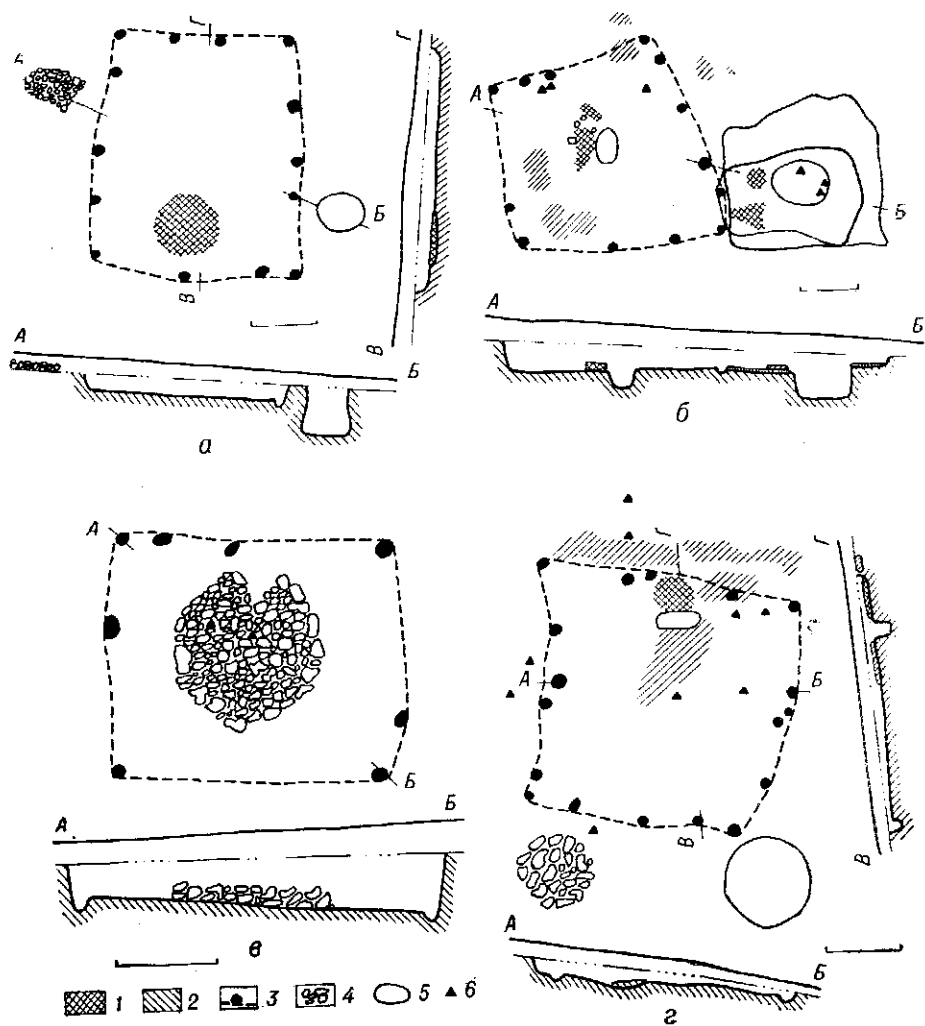

Рис. 4. Плани та розрізи жител:

а — житло № 2; б — житла № 6 та 7; в — житло № 17; г — житло № 15; 1 — вогнища; 2 — матрик; 3 — стовпові ями, контури плям долівок; 4 — камені; 5 — господарські ями; 6 — індивідуальні знахідки.

ям знайдено уламки чорнолощених мисок з гранчастими вінцями, кухонних горшків, орнаментованих ямками по краю вінць, фрагменти стінок, вінць і денць елліністичних, головним чином, коських амфор, куски сирі обмазки стін з відбитками стовпів і пруття каркаса, причому деякі з них мали рівну, ретельно вигладжену і побілену лицеву поверхню, уламки кісток тварин, камені. Знайдено ще кам'яний круглий терочник та куски залізних шлаків.

Житло № 6 (рис. 4 б) мало горизонтальну, утрамбовану долівку чотирикутної форми на глибині 0,7—0,9 м. Виявлено 13 ямок від стовпів. Довжина стін 3—3,8 м. Поблизу них трапилися шість куп сирі глини, кожна з яких діаметром до 1 м, товщиною 0,2 м. Вони являли собою за-

лишки глиняної обмазки стін. В центрі житла було вогнище, від якого збереглися два скупчення випаленої глини, камені та овальна передвогнищна яма (0,45×0,7 м) глибиною 0,3 м. Її заповнення складалося з попелу, кусків вугілля та побутових залишків — уламків посуду і кісток тварин. В самому житлі крім звичайних знахідок (аналогічних виявленим у споруді № 2) були три фрагментованих кухонних горщики (біля вогнища) і три невеликих тиглі для розтоплення бронзи (біля північної стінки), які являли собою товстостінні конічні пропалені посудинки з прикіпілими краплями металу (рис. 8, 16).

Поруч з цим житлом відкриті погано збережені залишки ще однієї споруди (№ 7) також з вогнищем і великою передвогнищною ямою. Долівка тут була вкрита товстим зольно-вугільним шаром. Серед звичайних за складом знахідок трапилися уламки амфор рубежу н. е., а в ямі — три тиглі для розтоплення бронзи.

Близьке розташування цих двох споруд можна пояснити їх різночасністю: амфорний матеріал житла № 6 належить до пізньоелліністичного часу, а № 7 — до ранньоримського.

Житло № 15 (рис. 4, 2) простежено за 4 м на захід від № 6. Форма його нерівної і неглибокої (0,2—0,4 м) долівки близька до квадрата, довжина стін, судячи з розташування численних ям від стовпів, близько 3 м кожна. Вогнище з ямою наявне поблизу північної стіни. Тут же виявлені скупчення глиняної обмазки. Перед південною стіною розміщувались господарська яма і кам'яне літне вогнище. В заповненні і на долівці знайдені звичайні для жител цього поселення предмети, а також розвали трьох кухонних горщиків, два бронзоплавильних тиглі, кам'яне грузило для рибальської сіті, залізний ніж, бронзове спіралеподібне кільце (рис. 8, 9).

Житло № 17 подібне за конструкцією до описаних вище (рис. 4, в), мало в центрі велику кам'яну, круглу в плані вимостку діаметром 1,5 м (алтар, виробниче вогнище?). Найбільші камені йшли по її краю. В самій вимостці знайдено дві пастові намистини, а поблизу неї — уламки кераміки та кісток тварин.

Житло № 22 мало горизонтальну долівку, близьку за формою до квадрата розмірами 3,75×4,1 м, заглиблену в ґрунт на 0,6—0,9 м (рис. 5, а). Розміри та напрямки стін, орієнтованих за сторонами світу, визначали також ямки від стовпів. В південній стіні, з боку схилу простежувався вхід. У центрі житла на долівці була випалена ділянка круглої форми, діаметром 1 м — місце вогнища. Перед ним — яма глибиною 0,5 м. Біля вогнища виявлено також дві невеликі господарські ями, а зовні, біля південної та західної стін — ще три великі ями-погребі. В північно-західному кутку житла був завал випаленої глини, що являв собою обгорілу обмазку стіни. На долівці і в заповненні житла, а також в господарських ямах знайдено багато уламків чорнолощеної кераміки, кухонних горщиків та корчаг для зберігання продуктів (рис. 9, 12), уламки стінок та вінець елліністичних амфор, фрагмент сіроглиняної мегарської чаші II ст. до н. е. (рис. 8, 13), кам'яний терочник, кусок залізного конгломерату, шматки обмазки стін зі слідами побілки, деревне вугілля, уламки кісток домашніх та диких тварин і риб.

Житло № 25 виявлене в північно-західній частині поселення, на західному розкопі. Після зняття орного шару чітко окреслилася темна пляма заповнення житла (рис. 5, б), яка мала прямокутну форму і трохи перевищувала розміри долівки, визначеної за розташуванням ям від стовпів. Довжина становила 4,4 м, ширина — 3,5 м, стіни орієнтовані за сторонами світу. Долівка глиняна, добре вирівняна, утрамбована. У центрі, ближче до західної стіни, виявлено залишки вогнища круглої форми, діаметром 0,8 м, яке мало вигляд ділянки сильно перепаленого ґрунту товщиною до 0,15 м. Поблизу нього були дві невеликі господарські ями, ще одна, більшого розміру, виявлена за межами житла. У за-

повнени його та на долівці, а також у ямах знайдено численні уламки простого та чорнолощеного посуду і античних амфор, кам'яний терочник, куски обмазки стін з відбитками пруття каркаса, бронзову підвіску (рис. 8, 7), залізний шлак, уламки кісток бика, свині, коня і собаки, дикого кабана та риб.

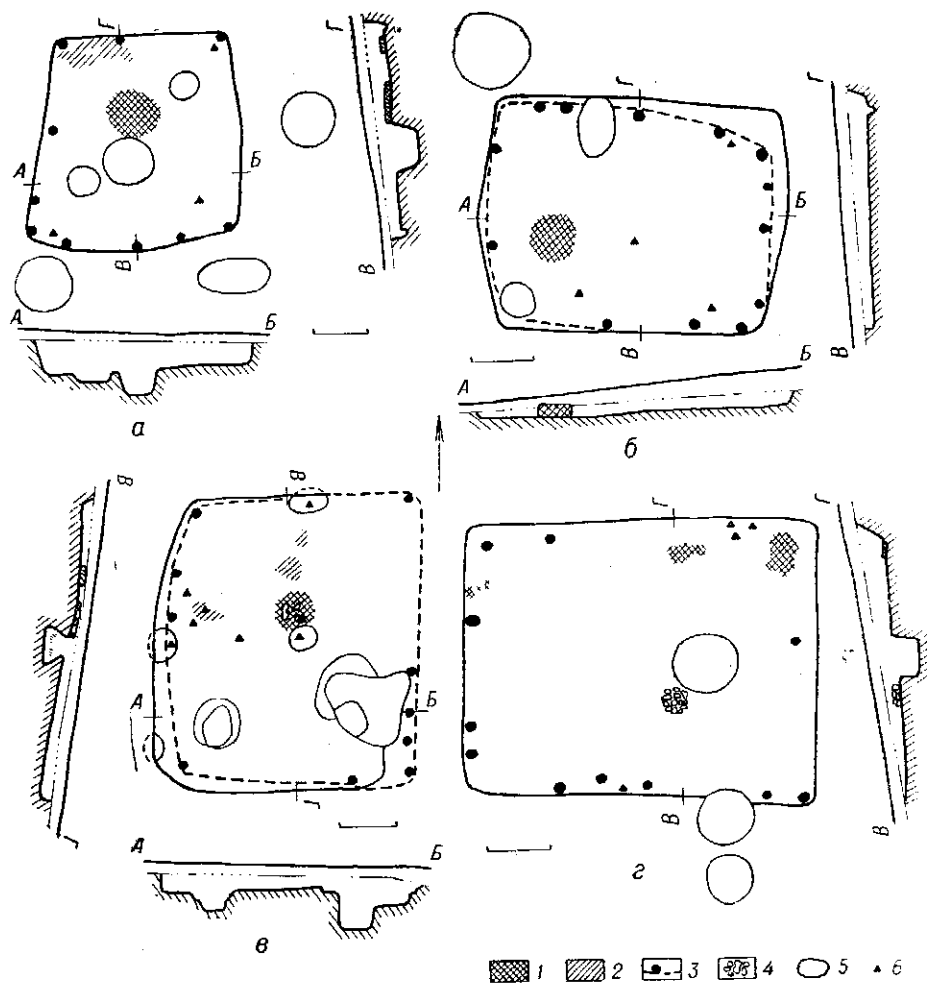

Рис. 5. Плани та розрізи жител:

а — житло № 22; б — житло № 25; в — житло № 34; г — житло № 36; 1 — вогнища; 2 — глина; 3 — стовпові ями, контури плям долівок; 4 — камені; 5 — господарські ями; 6 — індивідуальні знахідки.

У житлі № 34 (рис. 5, в) долівка розміром $4,3 \times 4,8$ м заглиблена на $0,35-5$ м від сучасної поверхні. Темне заповнення чіткої прямокутної форми було добре помітне після зняття орного шару над західною частиною житла, стіни якого орієнтовано за сторонами світу. Від стін крім стовпових ямок залишилися сліди глиняної обмазки, розчищеної в північній частині житла. В центрі його на рівні долівки простежено вогнище, в конструкцію якого входили плоскі камені; перед ним була невелика яма. У південній частині житла виявлено дві господарські споруди: яму звичайної круглої форми, глибиною $0,85$ м, з приступами на середині її висоти та погріб, глибший ($1,05$ м) і ширший за неї. Під західною і північною стінами були три неглибокі ($0,6$ м), овальної форми ями, очевидно, тайники. В житлі та його заповненні, а також у ямах знайдено багато археологічного матеріалу: фрагментовані кухонні горщики і

кришку, чорнолощену миску (рис. 9, 5), горло і уламки стінок амфор, пряслице (рис. 8, 2), тигель, печину зі слідами штукатурки, глиняний коржик, орнаментований пальцевими ямками (рис. 8, 14), уламки кісток тварин.

Житло № 36 (рис. 5, г) мало чітку прямокутну форму. Розміри долівки $4,4 \times 5,3$ м, глибина $0,3-0,6$ м, орієнтація стін за сторонами світу. Вздовж північної та західної стін були невеликі скупчення глиняної обмазки. Залишки вогнища знайдені в центрі долівки, поруч з передвогнищною ямою. Дві господарські ями розташувалися з зовнішнього боку південної стіни. В заповненні житла було багато фрагментів кераміки різних типів, трапився тут і цілий чорнолощений горщик (рис. 9, 4). Інтерес становить великий уламок античної мармурової скульптури, оскільки він є першим предметом такого типу, знайденим на зарубинецьких пам'ятках.

Наведений опис краще збережених залишків жител показує, що вони являли собою споруди з горизонтальною утрамбованою долівкою, опущеною на глибину від $0,2$ до $0,5$ м в материковий ґрунт. Отже, житла тут були не наземними, а трохи заглибленими в ґрунт, що, очевидно, робило їх більш капітальними при наявності легких, глиняно-каркасних стін. Останні, імовірно, стояли вертикально, а не похило, як у наметів, про що свідчать ямки від стовпів, виявлені в долівках. Ці вертикальні стовпи входили в конструкцію стін, їх наявність показують відбитки на глиняній обмазці.

За даними розкопок, в центральній частині кожного житла розміщувалося вогнище простої будови, яке являло собою глиняну вимазку-черинь на земляній долівці, обмежену каменями, як у житлах № 6 і 34. Як правило, поруч з вогнищами розташовувалася невелика яма, куди згортали попіл, битий посуд, покидьки їжі (уламки кісток тварин). Біля жител споруджували вогнища з каменів, де, очевидно, готували їжу в теплу пору року.

Достовірних даних про місце розташування входів зібрати під час розкопок не пощастило, у нашому розпорядженні є лише деякі спостереження. Так, помічено певні відмінності у розміщенні стовпових ям — в одній із стін відстань між ними буває дещо більшою — до 1 м. Можна також припустити, що вхід зручніше було робити в стіні, протилежній вогнищу, а також з боку схилу. Все це схиляє до думки, що у більшості досліджених жител Пилипенкової гори (№ 2, 6, 15, 17, 22, 25, 34, 36) вхід був з півдня. Очевидно, місце його визначалось характером місцевості, напрямком схилу. Певно, через це вхід у житлі № 2 розташований не з півдня, а з півночі.

Про конструкцію стін вже згадувалося вище. Їй властива легкість, але вона досить капітальна. Основу стін становили вертикальні стовпи діаметром до 15 см, відстань між якими досягала 1 м. Вони являли собою опору для прутяного каркаса, що конструктивно нагадував сучасний пліт. Каркас обмазувався з двох боків досить товстим шаром глини. Внутрішня вигладжена поверхня стін білилася. Саме про такі деталі свідчать знайдені при розкопках залишки: згадані ямки від стовпів, куски глиняної обмазки з відбитками стовпів і пруття та слідами побілки.

Даних про будову покрівлі ми не маємо. На думку П. М. Третьякова, дах у зарубинецьких житлах був двосхилим³, покрівельним матеріалом, очевидно, служив комиш або солома. На таку конструкцію даху вказують поморські урпи. Правда, ця аналогія досить далека, навіть коли погодитися з твердженням про те, що поморська культура була одним із зарубинецьких компонентів.

Найбільша кількість виявлених жител припадає на східний розкоп, де на площі 2500 м² зафіксовані залишки 28 споруд (рис. 6). Можна

³ П. Н. Третьяков. Чаплинское городище.— МИА, № 70. М.—Л., 1959, стор. 128.

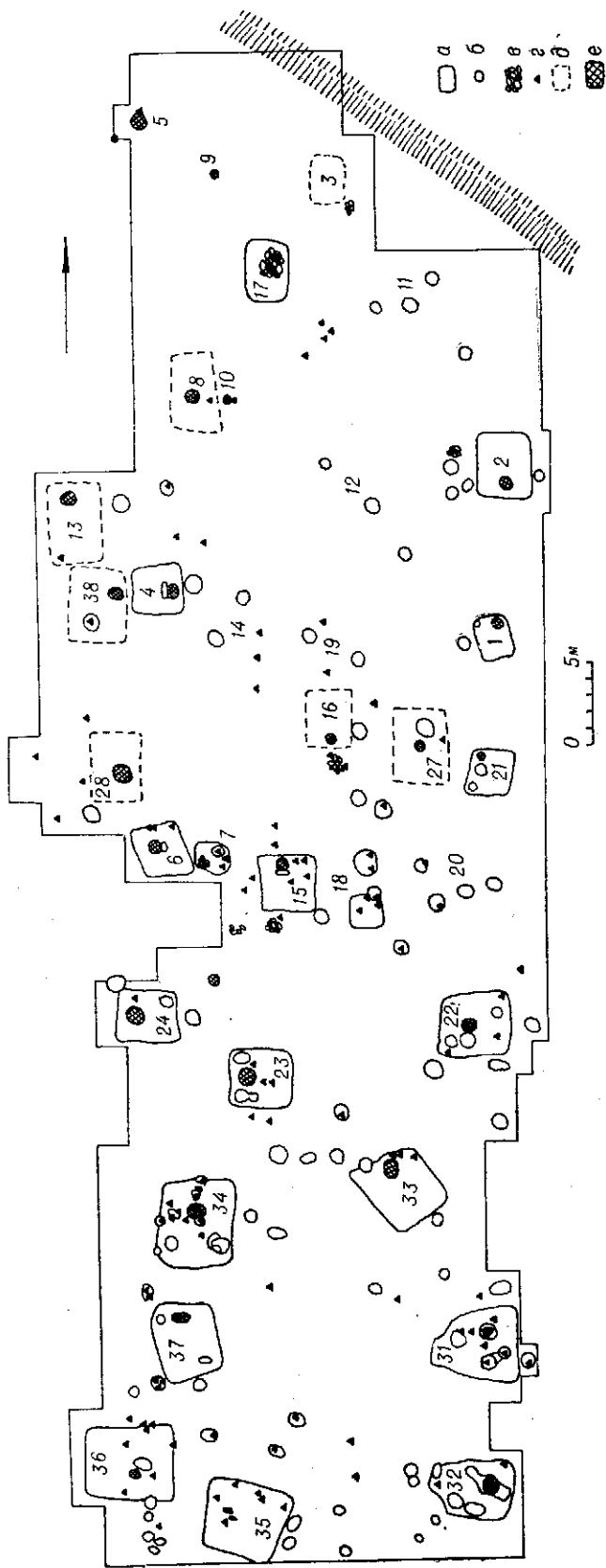

Рис. 6. План східного розкопу:
 а — контури жител; б — господарські ями; в — кам'яні вимостки; г — індивідуальні знахідки; д — гадані місця жител; е — вогнища.

вважати, що вся площа поселення, обмежена укріпленнями, була забудована. Про це свідчить шурфовка нерозкопаної частини Пилипенкової гори, а також дані магнітометричної розвідки⁴. Якщо густина жител там була така сама, як на площі східного розкопу, тоді, ймовірно, на території городища (15 000 м²) могло розміститися до 150 споруд. Невідомо, скільки з них існувало одночасно, але коли навіть половина, то це дає змогу припустити, що на Пилипенковій горі проживало кілька сот осіб. Отже, вона була одним з найлюдніших зарубинецьких поселень Середнього Придніпров'я.

У розташуванні жител східного розкопу спостерігалася певна система, що свідчить про існування якогось порядку в забудові поселення. Споруди на Пилипенковій горі розміщувалися скупченнями, групами, які мали форму кіл. Так, одне з скупчень займало північну половину розкопу. До нього входили житла № 1, 21, 18, 15, 7, 6, 4, 17 та вогнища № 3, 27, 16, 28, 38, 13, 8, 10, які, на нашу думку, є залишками погано збережених, можливо, трохи раніших жител. До іншого південного скупчення входило вісім споруд № 31, 32, 35, 36, 37, 34, 23, 33. Всередині такого кола площа діаметром 20—30 м не забудовувалася. Вона справляє враження внутрішнього подвір'я кожної групи жител, яке могло використовуватися для господарських цілей.

Наявність таких груп, очевидно, якоюсь мірою відбиває структуру зарубинецького суспільства. Зарубинецьке поселення Пилипенкова гора не було селищем однієї великої патріархальної сім'ї. Тут проживало кілька великих сімей, як свідчать згадані вище скупчення жител, що належали кільком (8—12) індивідуальним сім'ям. Отже, суспільні відносини на Середньому Придніпров'ї в останні століття до н. е., за матеріалами Пилипенкової гори, являли собою перехідний етап від родової патріархальної великосімейної общини до територіальної сільської общини.

Подібний стан визначається на підставі археологічних матеріалів і для інших районів зарубинецької етнокультурної спільності, зокрема для Верхнього Подніпров'я⁵.

Господарські споруди. Численні господарські ями (112) розміщувалися поблизу жител або в середині їх. Кілька таких споруд знайдено осторонь, певно, тому, що житла поблизу них не збереглися.

Переважає більшість господарських ям була круглою в плані форми і мала діаметр близько 1 м. Стінки їх робились вертикальними або похилими, діаметр дна був більшим, ніж отвору. Пересічна глибина досягала 1 м, проте зустрінуто ями і неглибокі (до 0,5 м), і глибші (до 2 м від сучасної поверхні).

На дні окремих ям знайдено камені, що справляли враження викладки. Особливо чітко це було видно при дослідженні ями № 16 (біля житла № 13). Кругла пляма діаметром 0,8 м виявлена після зняття орного шару на глибині 0,3 м. Стінки ями донизу розтулялися, тому дно на глибині 0,95 м від поверхні мало діаметр 1,2 м. На дні шаром 12—15 см лежали 64 камені середніх розмірів (рис. 7, 1). В ямі трапилися уламки посуду та кістки домашніх тварин: вівці-кози (24), бика (2) та коня (1). На нашу думку, це було сховище запасів м'яса в холодний період року.

Таке саме призначення мала яма № 3, де виявлено 76 кісток, головним чином, бика та домашньої свині. На дні її помічено вимостку з 21 каменя. Гадаємо, що значна частина пилипенківських ям, де були скупчення кісток тварин та камені, використовувалася саме для зберігання м'яса. Проте тут могли тримати інші продукти: рибу (в деяких ямах знайдено рибачу луску), молоко, сир, городину, наприклад, ріпу, відому в Східній Європі з глибокої давнини⁶. В одній з ям (№ 26), роз-

⁴ Дослідження провадив співробітник ІА АН УРСР В. П. Дудкін.

⁵ П. Н. Третьяков. Чаплинское городище стор. 153.

⁶ Там же, стор. 132.

ташованій між житлами № 16 і 18, виявлено значну кількість пластичної, готової до виробництва гончарної глини.

Крім ям-погребів такої простої будови (горловини їх, очевидно, закривали дерев'яними кришками) існували і земляні льохи складнішої конструкції, з східцями і земляним напівсклепінням. Прикладом може бути яма № 32. Вона займала цілий куток невеликої споруди — житла

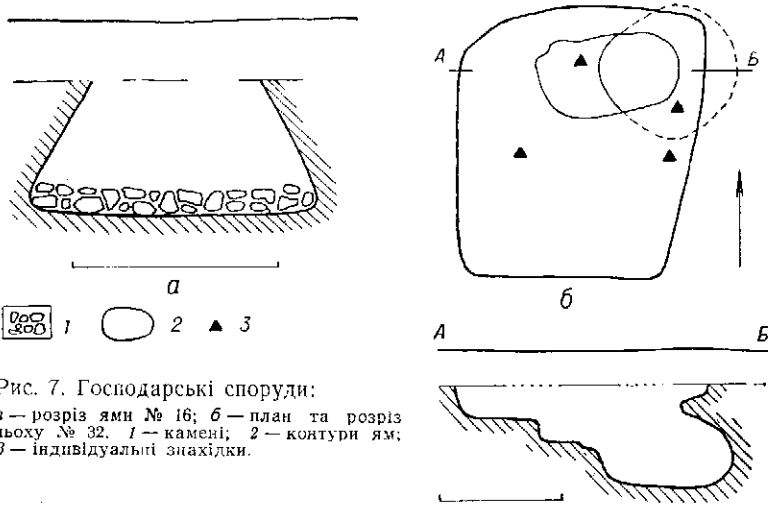

Рис. 7. Господарські споруди:

а — розріз ями № 16; б — план та розріз льохи № 32. 1 — камені; 2 — контури ям; 3 — індивідуальні знахідки.

№ 18 — і починалася досить широким східцем (рис. 7, 2), звідки можна дістатися до будь-якого місця досить глибокого (1,05 м) і широкого (понад 1 м) льоху, виритого в щільному материку. Склепіння на час розкопок непогано збереглося. Заповнення льоху складалося з численних уламків горщиків та корчаг, чорнолощеного і амфорного посуду, в тому числі тут був великий фрагмент горла і ручки косської амфори з клеймом (рис. 8, 18) 230—220 рр. до н. е. Крім того тут були знайдені два бронзоплавильних тиглі. Подібним за конструкцією виявився також льох, розташований у кутку житла № 34 (яма № 94).

Очевидно, такі погребі, розміщені в самих житлах, призначалися для зберігання цінних продуктів — вина та зерна, а також, можливо деяких речей, наприклад, злитків бронзи, знарядь бронзообробного ремесла тощо.

Знахідки. Як видно з плану східного розкопу (рис. 6), переважна кількість знахідок припадала на житлові та господарські споруди.

Матеріал, здобутий при розкопках Пилипенкової гори, не відрізняється в цілому від тих знахідок, які характеризують інші зарубинецькі поселення Середнього Подніпров'я. Проте його тут значно більше, ніж на будь-якому іншому поселенні.

Багато знайдено залізних шлаків, досить численними є і вироби з заліза: 16 ножів, 12 стержнів, 5 обручок, 1 серп. Безперечно, більшість цих виробів місцевого походження. Залишки ковальської майстерні були зафіксовані ще в 1948 р. при розвідувальних розкопках В. А. Богусевича та Н. В. Лінки, коли на околиці селища, на південно-західному схилі горба зустрінуто три значно зруйнованих вогнища, які супроводилися скупченням залізних «шлаків».

Обробка заліза, очевидно, ще не цілком виділилася з решти ремесел і значною мірою мала вигляд домашнього ремесла, оскільки залізні шлаки (конгломерат, що являв собою кінцевий продукт при сиродутному методі добування заліза) були виявлені під час розкопок в багатьох житлах. Залізні знаряддя характеризуються ще невисоким технологіч

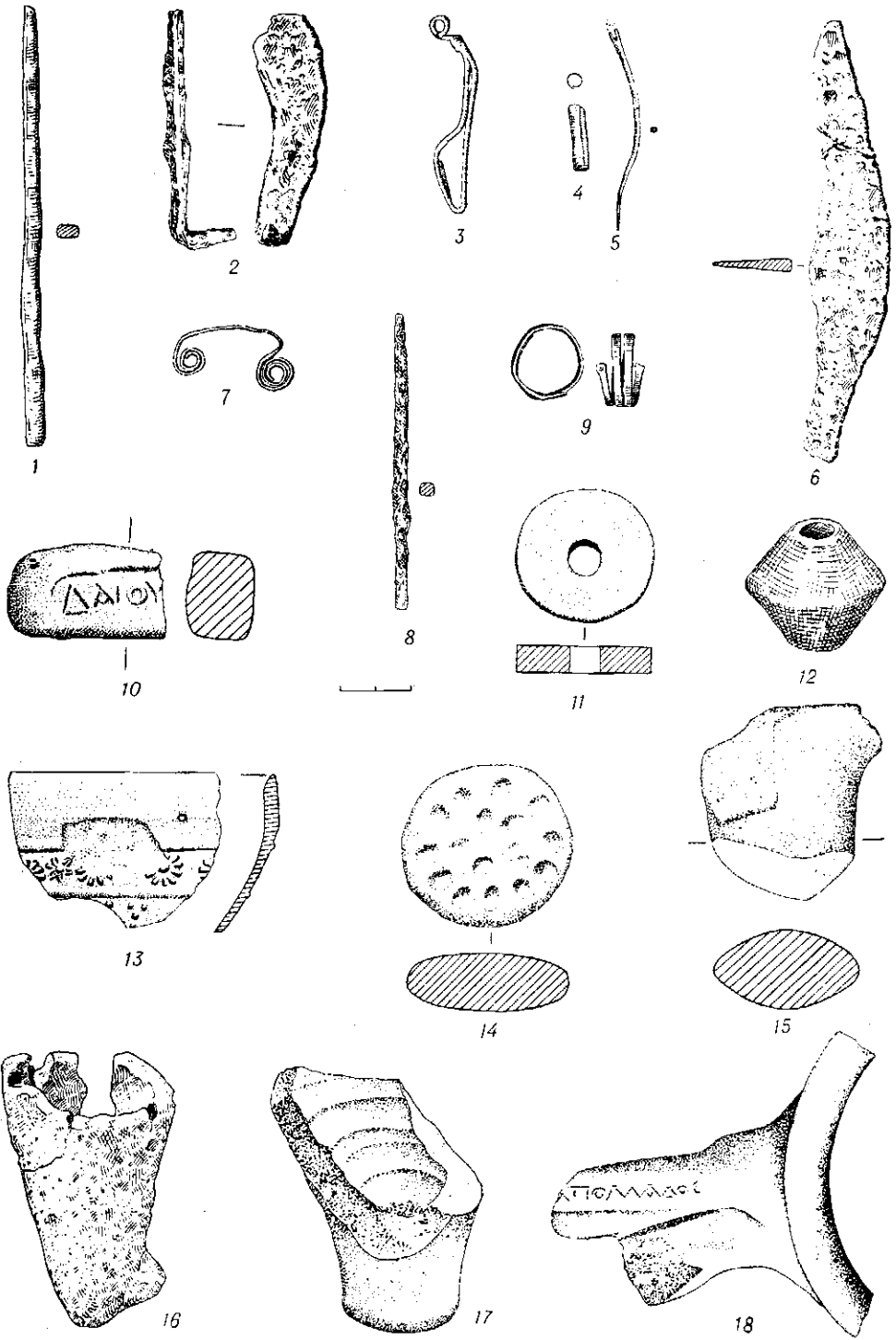

Рис. 8. Металеві та керамічні вироби, уламки античного посуду.

ним рівнем⁷, немає виробів із сталі, пакетного металу, відсутня термічна обробка (гартування).

Ножі переважно мали опуклу («горбату») спинку (рис. 8, 6), серпи невеликі, з боковою ручкою (рис. 8, 2), стержні круглі або квадратні в розрізі, очевидно, були знаряддями праці типу стамесок. Проте ковалі виготовляли і ювелірні за розміром та призначенням речі, наприклад, обручки, а на території Верхнього Придніпров'я з заліза робили навіть фібули.

Значної досконалості досягло бронзообробне ремесло, хоч воно також ще мало характер домашнього виробництва, оскільки 31 бронзоплавильних тиглі (типу, зображеного на рис. 8, 16) були знайдені в різних місцях поселення, головним чином, в житлах, біля вогнищ. У тиглях розтоплювали куски бронзових речей, що вийшли з ужитку; одержані невеликі злитки потім шляхом холодної обробки перетворювали на стержні, з яких виготовляли досить високої якості знаряддя праці, побутові предмети і прикраси. При розкопках було знайдено 4 такі стержні (рис. 8, 1), 4 фрагменти плоских тонких пластинок типу круглих дзеркал, 2 фібули (рис. 8, 3), 4 браслети з круглого в розрізі дроту, 6 простих і спіральних каблучок (рис. 8, 9), 2 голки (рис. 8, 5), 5 пронизок циліндричної форми (рис. 8, 4), окуляровидну підвіску (рис. 8, 7).

Бронзові вироби в середовищі зарубинецького населення мали, очевидно, високу цінність, оскільки виготовлялися з привізної сировини. За даними лабораторного аналізу⁸, склад металу цих виробів вказує на існування давніх стосунків з районами Північного і Північно-Західного Причорномор'я.

Беззаперечним свідченням таких стосунків є знахідки уламків античного посуду, амфорної тари, а також понтійська бронзова монета Мідрідата VI Євпатора, карбована в малоазійському місті Комані в 105—95 рр. до н. е.

Якщо античний посуд (рис. 8, 13) та монети потрапляли на територію Середнього Придніпров'я в поодиноких екземплярах, то амфори з вином знаходили досить широкий ужиток, оскільки їх уламки на Пилипенковій горі, виявлені на вказаній площі за роки наших розкопок, становлять 2146 екземплярів. Як й інші предмети, вони зустрінуті переважно в заповненні жител і господарських ям.

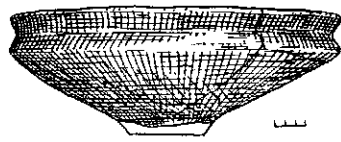
Значно більше було уламків місцевого посуду — понад 20 000 екземплярів, з яких налічувалось близько 4500 чорнолощених. Вони належали симетричним, старанно виготовленим на ручному гончарському круті широким низьким мискам, діаметр вінець яких становить 30—40 см, висота 12—15 см (рис. 9, 1). Віця цих типово середньодніпровських мисок були невеликими (3 см), прямими, відігнутими назовні, з двома-трьома гранями з зовнішнього боку. Ці посудини характеризувалися валикоподібним бочком, конічної форми корпусом і плоским, нешироким дном. Уламки таких мисок завжди знаходяться на мисових поселеннях і могильниках Середнього Придніпров'я, оскільки вони властиві насамперед цьому району зарубинецької культури раннього періоду її існування.

Є миски і дещо інших пропорцій та профілю: діаметром 20—25 см, висотою 6—8 см, без граней на внутрішній поверхні вінець, з досить широким дном (рис. 9, 5). Проте їх було менше. На нашу думку, така форма стала панівною близько рубежу н. е.

Значно менше уламків і цілих екземплярів чорнолощених горщиків (рис. 9, 4) і кувалд з невеликою ручкою (рис. 9, 2), добре відомих за

⁷ Г. А. Вознесенская. Железоделательное производство зарубинецкой культуры.— Тези доповіді на 14 науковій конференції Інституту археології АН УРСР в Ужгороді, травень 1970.

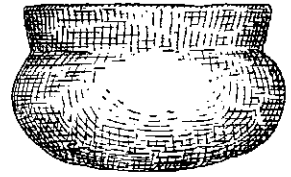
⁸ Е. Н. Черных, Т. Б. Барцева. Спектроаналитические исследования цветного металла черняховской культуры.— КСИА, вып. 121. М., 1970, стор. 98.

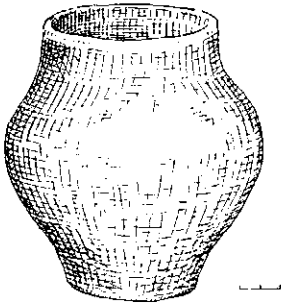
1

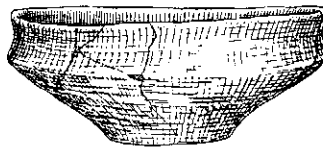
2

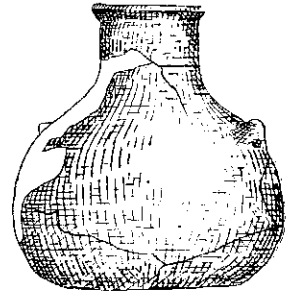
3

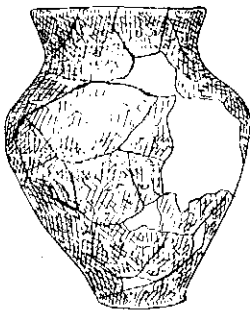
4

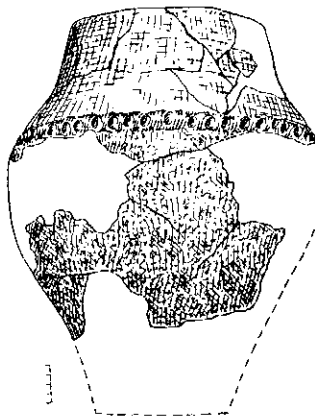
5

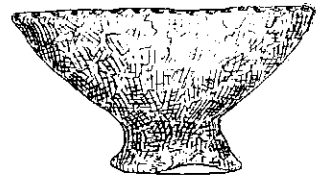
6

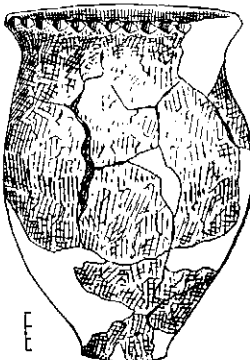
7

8

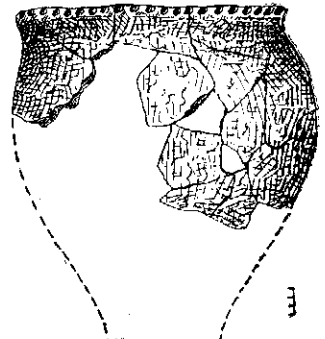
9

10

11

12

Рис. 9. Чернолошена та проста кераміка.

матеріалами Корчуватівського, Пирогівського та інших середньодніпровських могильників.

Поодинокими екземплярами представлені невеликі посудинки типу чарочок (рис. 9, 3) та флаконів (рис. 9, 6).

Найбільшу групу знахідок становлять уламки й фрагменти простої посуду: горщиків та корчаг, кришок і сковорідок, виготовлених з глини, що містила помітну домішку піску чи шамоту.

Уламків горщиків та корчаг знайдено близько 15 000 екземплярів, в тому числі 22 розвали, які дають можливість уявити повну форму цих посудин.

Горщики опуклобокі, з високим або середнім плечем, відігнутими вінцями, прикрашеними інколи ямками по краю (рис. 9, 7, 10, 11). Корчаги відрізнялися від них розміром (висота — 40—50 см) та широким устям (рис. 9, 12). Інколи траплялися корчаги, близькі до посуду пізньопоморських типів (рис. 9, 8) — з конічними лощеними вінцями, що відокремлювалися розчленованим валиком від корпусу з хропуватою поверхнею. Звичайними знахідками були уламки конічної форми кришок на пустотілій піжці (рис. 9, 9) та плоских глиняних дисків-сковорідок діаметром 20—25 см.

З керамічних виробів слід згадати ще біконічні чорнолошені пряслиця. Інколи прикрашені геометричним орнаментом (рис. 8, 12), а також пряслиця, виготовлені зі стінок амфор (рис. 8, 11), пірамідальні, погано випалені великі, висотою 9 см, грузила для ткацького верстата та невеликий, очевидно, ритуальний, орнаментований ямками «коржик» (рис. 8, 14), знайдений біля вогнища житла № 34. Виявлено кілька скляних імпортованих невеликих намистин округлої форми, білого, синього та зеленого кольорів.

Під час розкопок виявлено багато необробленого пісковикового каміння середнього розміру, яке використовувалося для вогнищ і вимосток господарських ям. З цільних порід виготовляли бруски для точіння. З каменю зроблено і кілька грузил.

Вище згадувалася рідкісна знахідка — фрагмент мармурової скульптури (житло № 36). Мармур сірого кольору, дрібнозернистий, поверхня уламка гладко відполірована, в кількох місцях є залишки залізних штирів. На думку спеціалістів, уламок походить від скульптури пізньоелліністичної школи.

У заповненні жител і господарських ям частими знахідками є залишки кісток тварин. На дослідженій площі їх виявилось близько 2000 екземплярів, з яких приблизно третина — діагностична. За даними матеріалів 1966—1968 рр., з 282 кісток⁹ 85 (19 особин) належали домашньому бикові, 57 (13) — коню, 48 (11) — козі-вівці, 54 (21) — свині і 4 (3) — собаці. Бик та кінь представлені дорослими тваринами, коза-вівця та свиня — молодими. Кісток диких тварин було в сім разів менше (40); з них 20 (7 особин) належали дикому кабану, 12 (5) — лосю, 8 — оленю і 3 — бобру.

Наведені цифри вказують на велике значення скотарства у господарстві жителів Пилипенкової гори. Тут споживали м'ясо великої і дрібної рогатої худоби, свиней і коней, а також, очевидно, молоко і сир. Меншу роль у продовольстві відігравали дикі тварини (кабан, лось, олень).

Продукти скотарства і мисливства — м'ясо, шкіри, хутра — були предметами обмінної торгівлі з античними містами Північного Причорномор'я, звідки йшло вино в амфорах, керамічні та металеві вироби. Взагалі, в економіці зарубинського населення Середнього Придніпров'я питома вага скотарства, на нашу думку, була більшою ніж землеробства¹⁰.

⁹ Визначення зроблено Н. Г. Тимченко.

¹⁰ Є. В. Максимов. Землеробство і скотарство на Середньому Придніпров'ї на рубежі нової ери. — УІЖ, 1969, № 8, стор. 96—101.

Хронологія. У датуванні поселення на Пилипенковій горі важливу роль відіграють уламки античної кераміки, виявлені в значній кількості у житлах і господарських спорудах дослідженої частини городища.

Цей матеріал досі не враховувався дослідниками, проте подібне ставлення до нього слід вважати неправильним, оскільки фібули, цей головний хронологічний еталон для зарубинецьких могильників, на поселеннях трапляється дуже рідко і не завжди в закритих комплексах. Так, із зарубинецьких пам'яток Середнього Придніпров'я на 1969 р. відомо 104 фібули, з них на поселеннях знайдено всього дев'ять екземплярів, в тому числі два — на Пилипенковій горі. Обидва вони належать до групи дротяних фібул середньолатенської схеми, датуються не досить чітко — в основному I ст. до н. е.¹¹

Натомість знахідки античної кераміки пізньоелліністичного та ранньоримського часу на зарубинецьких поселеннях є численними. Хронологія цих матеріалів досить добре розроблена вітчизняними і зарубіжними спеціалістами — Б. М. Граковим, Т. М. Кіпівич, І. Б. Зеєст, М. І. Вязьмітіною, В. Канарахі, А. Майурі, В. Грес та ін.

Правда, ці амфори іноді датуються досить широко, у межах одного-двох століть. Проте такий недолік амфорних матеріалів, як хронологічного еталону, компенсується їх позитивними рисами. Вони не тільки є масовими знахідками, а й інколи наявні в майже закритих археологічних комплексах — нижніх шарах заповнення жител і ям та їх долівках і днищах. Їх хронологічні межі можна уточнити шляхом кореляції тарі різних центрів, що випускали свою продукцію в добре відомі періоди античної епохи¹².

На Пилипенковій горі виявлено багато уламків амфор з двоствольними ручками, з черепком рожевого кольору, з поверхнею, вкритою світло-зеленуватим ангобом, тобто посудин, виготовлених у керамічних майстернях о-ва Косс. Цей острів в Егейському морі був відомим виробником дешевого вина, яке в античному світі здобуло широку популярність. Особливо великої інтенсивності вивіз коського вина до Північного Причорномор'я набув у кінці III—II ст. до н. е.¹³ Продовжувався він і в першій половині I ст. до н. е., отже, уламки таких амфор, знайдені на Пилипенковій горі, можна відносити до всього періоду коського експорту — від кінця III до першої половини I ст. до н. е. Найраніші з них датуються саме кінцем III ст. до н. е., наприклад, згадуваний уламок горла і ручки з клеймом віднесений Б. М. Граковим до 230—220 рр. до н. е. (рис. 8, 18). До цього самого часу (кінець III—II ст. до н. е.) належать фрагменти менш численних фазських (рис. 8, 15) та пароських амфор; з останніх цікавим є уламок ручки з клеймом — назвою острова (III—II ст. до н. е.)¹⁴.

Кінцева дата античного імпорту до Пилипенкової гори визначається на підставі виявлених уламків амфор — сінопських, світлоглиняних і червоноглиняних з двоствольними ручками, а також виготовлених з «коричневої глини». Амфор перших трьох типів знайдено небагато, коричневоглиняних — значно більше.

Найпізнішу тару з Сінопи, знайдену на Пилипенковій горі (рис. 8, 17), прийнято датувати I ст. до н. е.— I ст. н. е. Цим самим часом визначається імпорт до Північного Причорномор'я амфор з «коричневої глини» та світлоглиняних і червоноглиняних з двоствольними ручками¹⁵.

¹¹ А. К. Амброс. Фібулы Юга Европейской части СССР.—САИ. М., 1966, стор. 19.

¹² Є. В. Максимов. Хронологія зарубинецької культури Середнього Придніпров'я.—Археологія, 1. К., 1971.

¹³ М. І. Вязьмітіна. Золота Балка. К., 1962, стор. 152.

¹⁴ І. Б. Зеєст. Керамическая тара Боспора.—МИА, № 83. М., 1960, стор. 107.

¹⁵ Там же, стор. 91, 108, 109

Гадаємо, що I ст. н. е. було кінцевим періодом не тільки довозу античного вина в Середнє Придніпров'я, а й існування поселення на Пилипенковій горі, в зв'язку з активізацією воєвничих сарматських племен. Сарматська загроза для осілого населення Придніпров'я різко посилилася ще в I ст. до н. е.¹⁶, що могло привести до спорудження потужних оборонних укріплень на Пилипенковій горі та інших подібних поселеннях зарубинецької культури.

У I ст. н. е. під час тривалої і кровопролитної сарматської війни проти Риму на Нижньому Дунаї відбувався рух великих мас сарматів. Ця нова навала не лише тяжко позначилася на долі населення Нижнього Придніпров'я, де були знищені численні городища, а й, очевидно, залишила слід також на північніших територіях — у районах поширення зарубинецької середньодніпровської культури.

Е. В. МАКСИМОВ

Зарубинецкое городище Пилипенкова гора

Резюме

Поселение зарубинецкой культуры Пилипенкова гора расположено на высоком правобережном холме близ г. Канева Черкасской области. Размеры застраивавшейся площади, окруженной остатками мощных оборонительных сооружений, составляют около 1,5 га. В результате раскопок, проводившихся в 1966—1970 гг., исследовано около 3000 м². Здесь обнаружены 38 жилищ, 112 хозяйственных ям-погребов, около 20 тыс. обломков керамики, в том числе более 2000 фрагментов позднеэллинистических и раннеримских амфор, которые свидетельствуют о наличии оживленной обменной торговли с античными городами Северного Причерноморья в период с конца III в. до н. э. по I в. н. э.

Раскопки поселения позволили выяснить многие важные факты, характеризующие зарубинецкую культуру Среднего Приднепровья указанного времени. Было, например, установлено, что система оборонительных сооружений появилась здесь не сразу, а в конце существования поселения — в I в. до н. э.— I в. н. э.; выяснена конструкция жилых и хозяйственных сооружений, а также планировка поселения, отражающая структуру зарубинецкого общества того времени, которое переживало переходный этап от родовой патриархальной большесемейной общины к территориальной сельской общине.

Во время раскопок были получены также данные, устанавливающие уровень кузнечно-ювелирного, гончарного и других ремесел, которые в значительной мере не выделились еще из сферы домашнего ремесла.

Многочисленный остеологический материал способствовал установлению состава стада домашних животных, среди которых первоочередное значение имели бык и свинья. В экономике зарубинецкого населения Среднего Приднепровья удельный вес скотоводства, вероятно, был большим, чем земледелие, находившееся еще на довольно низком уровне агрокультуры.

¹⁶ М. І. Вязьмітіна. Вказ. праця, стор. 226.